

Budovat ráj ~~~~~
Bourat peklo

Odraz totality v utopii,
dystopii a dieselpunku

PŘEMYSL KREJČÍK

Budovat ráj ~~~~~

Bourat peklo

Odraz totality v utopii,
dystopii a dieselpunku

Budovat ráj ~~~~~ **Bourat peklo**

Odraz totality v utopii,
dystopii a dieselpunku

PŘEMYSL KREJČÍK

Pižeň 2023

**FAKULTA PEDAGOGICKÁ
ZÁPADOČESKÉ UNIVERZITY
V PLZNI**

Budovat ráj – Bourat peklo
Odraz totality v utopii, dystopii a dieselpunku

Přemysl Krejčík

Recenzenti:

PhDr. Antonín Kudláč, Ph.D.

dr hab. Aleksandra Pająk, prof. UO

Vydání publikace bylo schváleno Vědeckou redakcí
Západočeské univerzity v Plzni.

Jazykové korektury: Hana Roubalová

Grafický návrh obálky: Anastasia Vrublevská

Typografická úprava: Jakub Pokorný

Vydala:

Západočeská univerzita v Plzni, Univerzitní 2732/8, 301 00 Plzeň

První vydání, 288 stran

Pořadové číslo: 2392, ediční číslo: 55-075-23

Plzeň 2023

ISBN 978-80-261-1181-8

ISBN 978-80-261-1180-1 (šitá vazba)

DOI <https://doi.org/10.24132/ZCU.2023.11818>

© Západočeská univerzita v Plzni, 2023

Poděkování

Rád bych vyjádřil vděk doktoru Antonínu Kudláčovi, který ochotně četl a připomínkoval rukopis této monografie a poskytl mi množství nezbytných nenahraditelných rad a postřehů k mému bádání. Za cenné poznámky k rukopisu děkuji také doktorce Tereze Dědinové a profesorce Aleksandře Pajak.

Děkuji taktéž spisovatelům, kteří ochotně odpovídali na mé dotazy stran jejich tvorby a poskytli mi tak nedocenitelný zdroj informací.

Speciální poděkování patří institucím, bez kterých by monografie nevznikla: Trinity College Dublin, The University of Melbourne, Alma Mater Studiorum Università di Bologna, Univerzita Pardubice, Západočeská univerzita v Plzni.

Autor

Anotace

Monografie *Budovat ráj – Bourat peklo* zkoumá obrazy totalitarismu a diktatur dvacátého století projevující se v dílech fantastické literatury, která do jisté míry stále ještě stojí na okraji vědeckého bádání. Zaměřuje se především na odrazy komunistické ideologie v dystopické (včetně kyberpunkové) a utopické literatuře, zároveň na předobraz komunistické ideologie ve starší utopistické literatuře a také na reflexi nacistické ideologie v literatuře dieselpunkové. Cílem je nalézt kontinuitu vývoje zmíněné reflexe v literární fantastice a zachytit její vývoj v průběhu dvacátého století s přesahy až k literatuře barokní a ze druhé strany v přesahu do současnosti. Kniha je rozdělena do čtyř částí, přičemž první pokládá teoretická a historická východiska, následující část reflektuje bohatou tradici utopistického psaní a zejména pak jeho transformaci ve dvacátém století. Další část je věnována otázkám identity jednotlivce v dystopiích druhé poloviny dvacátého století s přihlédnutím k obratu v dystopickém psaní v osmdesátých letech dvacátého století, v němž dochází k rozvoji kyberpunku. Závěrečná část reflektuje předobrazy žánru dieselpunk zaměřujícího se na fašistickou, nacistickou (a okrajově též komunistickou) totalitu a také prezentuje současnou podobu angloamerického, českého, ruského a polského dieselpunku s přihlédnutím k projevům žánru v dalších literaturách, případně ve výtvarném umění.

Klíčová slova

totalita, totalitarismus, fantasy, science fiction, fantastická literatura, komunismus, fašismus, nacismus, utopie, vesmírná utopie, dystopie, dieselpunk, kyberpunk

Annotation

Build Paradise – Tear Down Hell: Reflections of Totality in Utopia, Dystopia and Dieselpunk

The monograph *Building Paradise: Tear Down Hell* explores the images of totalitarianism and dictatorships of the twentieth century manifested in works of fantastic literature, which to some extent still stand on the margins of scholarly inquiry. It focuses primarily on the reflections of communist ideology in dystopian (including cyberpunk) and utopian literature, while also looking at the pre-figuring of communist ideology in older utopian literature, and the reflection of Nazi ideology in dieselpunk literature. The aim is to find the continuity of the development of the above-mentioned reflection in literary fiction and to capture its development during the twentieth century with overlaps to Baroque literature and, on the other hand, overlaps to the present. The book is divided into four parts, with the first laying the theoretical and historical groundwork, and the following part reflecting on the rich tradition of utopian writing and especially its transformation in the twentieth century. The next section is devoted to questions of individual identity in the dystopias of the second half of the twentieth century, taking into account the turn in dystopian writing in the 1980s, which saw the development of cyberpunk. The final section reflects on the precursors of the dieselpunk genre, focusing on fascist, Nazi (and, marginally, communist) totalitarianism, and also presents the contemporary form of Anglo-American, Czech, Russian and Polish dieselpunk, taking into account the genre's manifestations in other literatures and, where appropriate, in the visual arts.

Keywords

totalitarianism, totalitarianism, fantasy, science fiction, fantastic literature, communism, fascism, nazism, utopia, space utopia, dystopia, dieselpunk, cyberpunk

Poznámka

Vlastní jména převáděná z cyrilice (ruštiny, případně ukrajinštiny) uvádíme v podobě, ve které jsou běžná v českém kontextu (např. Jevgenij Zajmatin). Výjimku tvoří ta jména, která se doposud v českojazyčném prostředí nevyskytovala (např. Maria Chepurina). Ta uvádíme podle úzu transliterace běžné v anglojazyčném prostředí, a to z toho důvodu, že některé z uváděných osob vystupují i v anglojazyčném prostředí (zejména online), kde v této podobě svá jména sami uvádí (např. Nikolay Yeliseyev), a na rozdíl od českojazyčného prostředí můžeme jejich anglickou transliteraci považovat za již ustálenou. U jmen doposud v českém prostředí neadaptovaných volíme tedy tento sjednocující úzus, a to i v případě, že se jedná o jména příliš často se nevyskytující ani v anglojazyčném prostředí (např. Igor Nikolaev).

Z důvodu, že mnoho z uvedených jmen nemá ustálenou transkripci do latinky, uvádíme je taktéž v závorce v původním zápisu (zpravidla cyrilicí). U ostatních jmen, která ustálenou formu v latince mají, uvádíme v závorce původní podobu jména pro sjednocení zápisu v celé knize.

Některé části kapitol „Totalita jako politický koncept“ a „Krise identity a její projevy v dystopiích“ byly v upravené podobě začleněny do samostatné studie: KREJČÍK, Přemysl. Hledači vlastní totožnosti. Jedinec a totalita v zrcadle české science fiction v období komunistického režimu. In: KUDLÁČ, Antonín K. K. (ed.). *Cestami Mnemosyné: paměť a identita v moderních českých dějinách*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2021, s. 147-175. ISBN 978-80-7560-345-6.

Obsah

Před bouráním i budováním (slova úvodem)	1
Utopie, dystopie, dieselpunk – trojí přístup ke třem žánrovým variantám literární fantastiky	7
Utopie	7
Dystopie	8
Dieselpunk	10
Historická a teoretická východiska	11
Vzpomínky na dvě velké totality dvacátého století a jejich interpretace prostřednictvím literární fantastiky	12
Utopie, dystopie a dieselpunk jako odraz kolektivní (sociální) paměti	14
Jiné v totalitě Stejného	18
Totalita jako politický koncept	22
Totalita a totalitarismus	22
Science fiction jako součást propagandy?	32
Základní kameny totalitarismu v science fiction	35
Vesmírné utopie ve světle utopického socialismu	39
Od moralizování k budovatelskému ideálu	43
Utopický sen socialismu a utopický socialismus	49
Proměna ideje v totalitu	49
Od utopického socialismu k utopické fikci	52
Jednotný svět a jednotný vesmír	60
Utopie raného novověku: Thomas More a Tommaso Campanella jako předvoj komunistických myšlenek?	68
Rudý Mars: Vesmírné utopie počátku dvacátého století	77
Dělnická science fiction Alexandra Bogdanova	77
Únos voyerskými mimozemšťany Metoda Suchdolského ..	85
Mír a jednota: Vesmírné utopie druhé poloviny dvacátého století v kontextu vesmírných závodů	89

Cesta k rovnosti ve stínu Sovětského svazu	
Vladimíra Babuly	92
Signály z vesmíru	94
Naivní vesmírná utopie Stanisława Lema	103
K mrakům Magellanovým	105
Ikarie XB 1	119
Ivo Štuka: Propagandistickou budoucnost dětem	122
Šest dnů na Luně 1	123
Vesmírná utopie na cestě k dystopii bratrů Strugackých ..	132
Je těžké být bohem	134
Krise identity a její projevy v dystopiích	141
Východ, Západ a krize chápání žánru	
ve veřejném diskurzu	142
O dystopické identitě a identitě v dystopickém světě	149
Identita a (ne)politické dystopie: Od regulace obyvatel	
k ekologii	157
Identita v (ne)souladu s vládnoucím režimem	163
Kyberpunk a (anti)kapitalistická dystopie aneb neměli	
soudruzi pravdu?	169
Dieselpunk a jeho projevy v literatuře	173
Kořeny dieselpunku a mnohost žánrových definic	177
Pára a nafta: Prostupnost žánrových variant steampunk	
a dieselpunk	182
Estetika a časové vymezení	184
Noir, válka a mír – tři druhy dieselpunku	192
Existuje v české literatuře dieselpunk?	196
Svalová vlákna chodících tanků:	
Bohumil Dobrovolný – český předchůdce dieselpunku	198
Projevy dieselpunku v současné české literatuře	200
Charlie Parker Petra Schinka	200
Fantastický agent Kovář: románová série Agent JFK ..	201
České království Jana Kotouče	203
Poválečná alternativní historie Jana Poláčka	203
Franta Pérák: český superhrdina očima	
Petra Stančíka	204
Fantasy dieselpunk: Díla mimo science fiction	206
Projevy dieselpunku v současné ruské literatuře	210

Polský dieselpunk Jakuba Różalského	212
Osamělí dieseláci: Dieselpunk v dalších zemích	213
Z cizích planet na Zemi, z budoucnosti do dějin (slova závěrem)	215
Komunistickému vesmíru vstříc: Společné motivy vesmírných utopií a propaganda jako odraz kolektivního vědomí a kolektivní paměti	219
Pro, nebo proti? Dystopie a identita	224
Dieselpunk: Na hranici utopického a dystopického	226
Časová osa psaní o totalitarismu: fantastická literatura jako odraz společenských nálad	227
Naznačení dalších možných směrů budoucího bádání ...	231
Prameny	233
Primární literatura	233
Sekundární literatura	237
Články v periodikách	247
Internetové zdroje	247
Prameny osobní povahy	252
Audiovizuální prameny	253
Rejstříky	254
Jmenný rejstřík	254
Rejstřík literárních děl	261
Rejstřík filmů	264
Rejstřík literárních žánrů	265
Resumé	267
Přílohy	272

Před bouráním i budováním (slova úvodem)

V monografii *Budovat ráj – Bourat peklo* částečně navazujeme na předchozí bádání o literárních dystopiích a jejich spojitosti s komunistickou totalitou, zejména v bývalé ČSR. Zmíněné bádání vyvrcholilo monografií *Zatmění po utopickém večírku* (2019) a několika drobnějšími studiemi. Spojení fantastické literatury s tématem totalit ovšem není zdaleka vyčerpáno a jen těžko se obejde bez žánru, který dystopii zrcadlově přináleží, tedy bez utopie. Zmíněné žánry doplňujeme dále o doposud odborně nereflektovaný dieselpunk, který na téma totalitarismu v science fiction a fantasy poskytuje pohled zcela nový, byť v mnoha případech spíše latentní. Bádání o dystopiích, kterým předchozí výzkum doplňujeme především, nahlížíme z nové perspektivy – konkrétně v otázce identity a jejího propojení s vládnoucím režimem – a také doplňujeme o krátké zastavení u žánru kyberpunku, z něhož navíc (přes steampunk) je odvozen dieselpunk.

Bodem, ze kterého vycházíme při zpracovávání tématu, byl od počátku předpoklad, že totalitní praktiky, jak se vtiskly a projevíly v české, polské a ruské/sovětské fantastické literatuře, i díky svému vlivu na světovou fantastiku¹ dostatečně reprezentují toto téma pro celou východoevropskou science fiction. Ta dále sama o sobě doplňuje nepřiliš zmapovaný historicko-kulturní odraz literární fantastiky druhé poloviny dvacátého století v umění.

Tyto tři literatury jsme zvolili z následujících důvodů: Česká fantastika nabízí stále ještě mnoho možností bádání a objevování nových přístupů či doposud přehlížených žánrových variant i jednotlivých děl, proto jí věnujeme největší pozornost. Ruské a polské fantastice, utopiím i dystopiím se sice dostalo mnoha reflexí (včetně anglojazyčného prostředí), avšak přistupujeme k ní zde v kontrastu s literaturou českou. Zvolili jsme právě ruskou a polskou literaturu pro jejich nezanedbatelný vliv, ponejvíce v psaní utopickém a v případě ruské literatury i v psaní dystopickém. Ruská (resp. sovětská) fantastická literatura do jisté míry určovala směr celé východoevropské fantastiky, polskou řadíme zejména pro kulturní i geografickou blízkost k České republice, respektive k Československu, zároveň pro šíři kulturního transferu mezi oběma zeměmi. Polská i ruská literatura tedy doplňují reflexi české dobové fantastiky

¹ Což platí zejména pro polskou a ruskou/sovětskou science fiction, v některých případech ovšem i pro českou.

zejména z důvodu kulturní a literární blízkosti, přestože (a nejspíš právě proto) výsledné pojetí některých motivů a témat je v české, polské i ruské fantastice dosti rozdílné, ačkoli tematická východiska spisovatelů v jednotlivých žánrových variantách fantastiky byla obdobná.

Náš výběr zemí, kterým věnujeme v práci pozornost, je tedy omezený de facto na tři státy (avšak s přesahy). Tento úzký model volíme z toho důvodu, že zahrnutí literatur dalších zemí by si vyžádalo úměrné rozšíření objemu naší monografie na neúnosnou míru, pakliže bychom chtěli i nadále postupovat v analýzách děl detailněji, a nikoli se spokojit s prostým výčtem. Uvědomujeme si, že omezení východního bloku na ČSR, SSSR a Polsko (s ojedinělým přihlédnutím i k literatuře NDR) může být do jisté míry limitující, avšak reflexi vybraných literatur považujeme za dostatečně vypovídající v širších kontextech.

Cílem našeho bádání je tedy zmapovat nejdůležitější motivy dobového smýšlení a jejich projevy ve třech žánrových variantách fantastické literatury: V utopii, která má kořeny již v antice, v dystopii,² vzniklé ve dvacátém století jako přímá negace utopického myšlení, a naposledy v dieselpunku, jednom z nejmladších žánrů literární fantastiky, který ovšem zpracovává a tematizuje především historickou látku, a přesto, že obecně jsou za nejstarší díla tento žánr předznamenávající považovány prózy nejpozději ze šedesátých let dvacátého století, v českém prostředí kořeny tento žánr už v letech čtyřicátých.

² Podle některých badatelů je nutné rozlišovat dystopii, antiutopii, případně dále negativní utopii, kontrautopii atd. jako různé žánry. Již v rámci předchozího bádání jsme ovšem zjistili, že snaha rozlišit antiutopii a dystopii jako dva různé žánry je umělá, a přesto, že občasné se tvrdí, že mezi oběma žánry je rozdíl (povaha těchto rozdílů se však v různých definicích liší), považujeme je za synonymní. V rámci naší práce se budeme držet pojmu dystopie, který je častější v anglicky psané literatuře, přestože i v ní se občas vyskytuje výraz antiutopie, popř. některý jiný, taktéž synonymní. Mezi antiutopii, dystopii či negativní utopii je rozdíl v podstatě pouze terminologický. O hypotetických rozdílech a synonymitě pojmů antiutopie, dystopie, kontrautopie a dalších viz KREJČÍK, Přemysl. *Zatmění po utopickém večírku: sonda do české dystopické prózy 80. let 20. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2019, s. 39–40. ISBN 978-80-7560-237-4; HRTÁNEK, Petr. *Negativní utopie v české próze druhé poloviny 20. století: pokus o znakovou identifikaci žánru*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2004, s. 7. ISBN 80-7042-645-4.

Dalším důležitým předpokladem, z něhož vycházíme a který na dalších stránkách dokládáme, je, že na literární fantastiku můžeme nahlížet jako na součást historické a kolektivní paměti. Díla těchto žánrů zachycovala nejen dobové myšlení, ale i dobové obavy a také představy o budoucnosti ovlivněné pochopitelně komunistickou doktrínou, a to zejména představou, že komunistická společnost je završení sociálního vývoje člověka. Literárně zpracované vize podporující – nebo naopak negující – dobový diskurz jsou dle našeho mínění cenným historickým pramenem, přestože s nimi musíme nakládat v jistém smyslu opatrně, neboť vznikaly primárně jako fikce, avšak fikce ovlivněná dobou vzniku natolik, že její sepjetí s komunistickou totalitou je zcela neodmyslitelné, ať už se jedná o texty podporující komunistické doktríny a diskurz komunistického myšlení, nebo naopak o texty proti němu se vymezující, vždy tyto prózy vznikaly v přímé návaznosti na politicko-spoločenské klima.

V případě utopií vzniklých především v padesátých a šedesátých letech se jedná o vize budoucí porážky kapitalismu a nastolení společné komunistické budoucnosti pro celou planetu Zemi (v některých případech pro celý vesmír), přičemž tyto vize budoucnosti vycházely z komunistické doktríny a jejich autoři navazovali už na barokní utopie Mora a Campanelly a také na díla utopického socialismu z počátku dvacátého století.

Oproti tomu dystopické texty již nevycházely z představ zářné budoucnosti, z utopistického optimismu o završení komunistického ráje na Zemi (a ve vesmíru). Autoři dystopií odhalovali deziluzi soudobého totalitního režimu. Reagovali na zhroucení představ o rovnostářském ráji a na totalitní realitu, která vznikla právě snahou o vytvoření utopického ideálu. V jejich dílech se zaměřujeme především na otázku identity jednotlivce ztraceného v totalitním zřízení a na možná východiska nabízená autory prózy, jak se s vlastní existencí v totalitním prostředí vypořádat. Krize identity jednotlivce poněkud paradoxně vrcholí s nástupem kyberpunku, kde dystopické prostředí reprezentují kapitalistické korporáty a do role „nepřítele“ se vrací kapitalismu, přičemž ten byl terčem komunistických utopií ve dvacátém století.

Monografii uzavíráme kapitolou zaměřenou na žánrovou variantu science fiction označovanou jako dieselpunk. Ten s velkým časovým odstupem obrací pozornost k fašistické a nacistické totalitě, popřípadě k období druhé světové války. Zařazení této kapitoly má několik

důvodů: Prvním je, že téma totalit v science fiction prochází určitým kontinuálním vývojem – od utopických textů, které totalitarismus považovaly za pozitivní trend, přes dystopie až právě k dieselpunku, který nezdůvodňuje odmítání vážné tematizování totality a de facto dekonstrukcí vážnosti psaní o totalitách uzavírá vývoj tohoto tématu v literární fantastice (přestože kontinuálně s dieselpunkem stále existují dystopie procházející i v současné době poměrně radikálním vývojem). Druhý zásadní důvod, proč dieselpunk řadíme do naší práce, je, že v Československu již ve čtyřicátých letech vzniklo dílo, které zcela naplňuje představy o předchůdcích žánru, přesto nebylo nikým doposud z tohoto hlediska reflektováno.³ Jedná se zároveň o dílo, které stojí na pomezí obou totalit, neboť reaguje na totalitu nacistickou, zatímco k ideji komunismu se staví s naivitou příznačnou utopiím.

Teoretickým východiskům, filozofickému pojetí totality a překlopení tohoto konceptu do politické praxe věnujeme samostatnou kapitolu předcházející části věnující se utopiím.⁴ Otázkou utopického socialismu v historických souvislostech, na něž vybrané utopie navazují, se pak zabýváme v úvodu kapitoly o utopiích, přičemž tento úvod plynule navazuje na předchozí teoreticko-historický rámec. Marxistický a utopicko-socialistický základ jsme se však rozhodli přičlenit až ke kapitole zabývající se konkrétním literárním žánrem (a s ním spojeným myšlenkovým konceptem) z toho důvodu, že tento myšlenkový konstrukt (a snahy ho uvést do praxe) je s literárními utopiemi bytostně spjatý mnohem více než s následující dystopií, tedy s negací utopie.⁵

Primárním cílem našeho bádání je reflexe různého pojetí totalitarismu v žánrech literární fantastiky s ohledem na dobovou

³ Jedná se o román *Ďasíci – tajné zbraně* Bohumila Dobrovolného, vydaný roku 1946.

⁴ Konkrétně části 3: *Vesmírné utopie ve světle utopického socialismu*.

⁵ Tuto oddělitelnost dystopií od utopického myšlení lze vysvětlit zejména skutečností, že dystopie nenavazovaly přímo na myšlenkový rámec ani na teorie komunistické a utopistické doktríny. Dystopie primárně reagovaly na reálnou situaci, kdy obyvatelé komunistických zemí čelili pokusům o zavedení socialistické utopie v praxi. Tato praxe často neměla příliš souvislostí s teorií, proto ani u literárních dystopií nemůžeme příliš očekávat návaznost na utopistické teorie. Dystopie jsou do určité míry signifikantní výrazným hyperbolizováním skutečnosti a varovným tónem, s nímž reagují na soudobou realitu a hypotetickou budoucnost.

doktrínu. V případě utopií se jedná o souhrn nejčastějších témat a motivů (přítomných již od prvních z nich a přítomných taktéž v teorii utopického socialismu a v praktikách komunistické totality), založený na detailních analýzách vybraných literárních děl s ohledem na dobovou realitu a komunistickou ideologii.

Dílčím výsledkem kapitoly o dystopiích je pak nalezení odpovědi na otázky o identitě jedince v totalitním státě a její souvztažnost a kooperace (či její revolta) s komunistickým režimem (či proti němu). Zejména se tedy zaměřujeme na literární odraz a obrazy boje jednotlivce proti totalitnímu systému a na různá pojetí této revolty nebo naopak na její absenci.

Část monografie věnovaná dieselpunku posléze doplňuje celkový obraz reflexe totalit ve fantastice zemí bývalého východního bloku,⁶ přičemž dieselpunk se nevztahuje výhradně k fašistické a nacistické totalitě, ale v některých případech reflektuje též komunistickou diktaturu. Tato kapitola zároveň přináší vůbec první hlubší odbornou reflexi dieselpunku, neboť taková není přítomná ani v zahraniční literatuře.

Tyto dílčí výsledky v úhrnu představují literární fantastiku v komparaci s dobovým diskurzem, zejména v otázce politického režimu, jeho kritiky nebo souznění s jeho myšlenkami.

Záměrem je též nalézt konkrétní obrazy doby promítnuté do science fiction (například vesmírné závody a jejich vývoj reflektovaný v utopických textech, včetně optimistických výhledů do budoucna), v závislosti na proměnách společensko-politického klimatu.

Výsledná kniha předkládá vývoj vnímání totality u (především východoevropských) autorů literární fantastiky od počátků žánru po současnost, zejména od prvních konceptů utopií přes nadšené utopické oslavy komunistického režimu a dystopické „vystřízlivění“ z iluzí o komunistické utopické budoucnosti až k odstupu a novodobému (často – ne však zpravidla – méně vážnému) pojetí totalit v dieselpunku.

⁶ Východní blok, také komunistický blok nebo sovětský blok. Tímto označením míníme SSSR a jeho politické satelitní státy během období tzv. studené války (1947-1991). Kromě SSSR jsou za státy bývalého východního bloku zpravidla označovány: NDR (Německá demokratická republika), Polsko, Československo, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko.

Utopie, dystopie, dieselpunk – trojí přístup ke třem žánrovým variantám literární fantastiky

V rámci našeho bádání pracujeme se třemi žánrovými variantami literární fantastiky, které mají za sebou různě dlouhou historii a jsou také v různé míře odborně reflektované. Z těchto skutečností vyplývá potřeba odlišného přístupu ke každému z žánrů, respektive ze žánrových variant.

Nejvíce reflexe (avšak často době poplatné) se dostalo žánru utopie, paradoxně však prakticky žádnou reflexi nezaznamenáváme souhrnně v oblasti její varianty od padesátých do sedmdesátých let, kdy cílem cest utopických autorů nebyl vzdálený ostrov (jak je pro klasické utopie typické), ale blízký či vzdálený vesmír.

O něco méně reflexe literární a historické vědy věnují dystopiím, přičemž teorie a už samotné definice tohoto žánru problematizuje nejen jejich mnohost, ale i terminologický nesoulad – různé názvy pro tentýž žánr, který někteří teoretikové vinou různé terminologie uměle dělí na více žánrů.

Jak již bylo uvedeno, prakticky žádnou odbornou reflexi nezaznamenáváme ohledně žánru dieselpunk, v českém badatelském prostředí se pak nesetkáme ani se zmínkami o existenci tohoto žánru (či žánrové varianty⁷), zmínky v literární publicistice jsou pak velmi ojedinělé a vzácné. Ani v zahraničních zdrojích ovšem nepanuje shoda, jak tento žánr definovat, uchopit a jak s ním pracovat.

Utopie

Utopie je ze zvolených žánrů jednoznačně nejstarší, její kořeny sahají přinejmenším do dob barokní literatury. Utopie se ve svých počátcích zabývala alternativním státním aparátem, nerealistickou variantou ideálního světa a fungováním zákonů a společnosti. V období,

⁷ V literární fantastice je někdy obtížné určit, zda se jedná o samostatný žánr, či o žánrovou variantu. Například steampunk bývá někdy označován za žánrovou variantu science fiction, jindy za žánrovou variantu fantasy, případně za odvozeninu kyberpunku, na jiných místech za samostatný žánr literární fantastiky. Srov. např.: DORIE, Sarina. Is Steampunk Fantasy or Sci Fi? [online]. In: *sarinadorie.com* [cit. 2020-01-11]. Dostupné z: <https://sarinadorie.com/is-steampunk-fantasy-or-sci-fi/>

keré se stává středobodem našeho bádání, se však utopie psané v zemích ovládaných komunistickými režimy obrací k budoucnosti: K idealizované představě časů, kdy je dobývání vesmíru na denním pořádku a problémy planety Země jsou dávnou minulostí. Přesto, že sama utopická literatura byla reflektována mnohokrát (zejména barokní utopie ve vztahu ke komunistické doktríně), prozatím chybí reflexe těchto „vesmírných utopií“, a to zejména taková, která by ve sjednocené podobě hledala společné znaky této žánrové varianty a nacházela odrazy komunistického idealismu a dobového komunistického optimismu⁸ právě v science fiction. Abychom pochopili utopie psané ve dvacátém století v zemích východního bloku,⁹ je potřeba nejdříve účelně zreflektovat starší utopické texty (tedy barokní utopie Thomase Mora a Tommasa Campanelly) ve vztahu k utopickému socialismu a komunistické doktríně. Dále považujeme za nutné analyzovat – dnes již téměř zapomenutý – utopický text Alexandra Bogdanova z počátku dvacátého století,¹⁰ neboť tyto starší texty nám poskytnou potřebný vhled do kontinuálního vývoje žánru až k vesmírným utopiím. Vybrané vesmírné utopie poté důkladně motivicky analyzujeme a vyhledáváme společné znaky, s důrazem na ty, které korespondují s komunistickou doktrínou.

Utopické texty ze druhé poloviny dvacátého století jsme vybírali s ohledem na to, aby analyzované prózy pocházely z různých dekád, z různých zemí a byly určeny pro různé publikum, neboť utopie vznikaly nejen jako literatura zacílená na dospělé čtenáře, ale také na dospívající recipienty a její agitační vyznění (vzhledem k plánované komunistické budoucnosti) mělo propagandisticky výchovný charakter.

Dystopie

Žánru dystopií¹¹ jsme se zevrubně věnovali již v našem předchozím bádání, které přineslo zejména tyto výsledky: Nejčastějším motivem dystopických textů je kritika (či varování před ní) politicky

⁸ Utopistické texty tedy nejen popisují hypotetickou budoucnost, jaká by mohla být, ale ukazují, jaká by být měla, k čemu by měl svět v ideálním případě směřovat.

⁹ Jako reprezentativní vzorek nám poslouží texty z Československa, Polska a SSSR.

¹⁰ A také jeho českou alternativu z pera Metoda Suchdolského.

¹¹ Ten po utopiích obrácených směrem do budoucna nahlíží hyperbolizovanou či

motivované totality, zpravidla aluzivní k totalitárnímu komunistickému režimu.¹² Vedle tohoto tématu jsou ovšem v dystopiích často reflektovány společenský rozklad, ekologická hrozba či feministická tematika (příčemž jsme se také zabývali stereotypizací genderových rolí v dystopiích¹³). Tato a mnohá další témata byla však zpravidla přítomna vedle (nežádka převažující) alegorie totalitarismu a případně dalších politických témat.¹⁴

Doposud jsme ovšem nevěnovali pozornost dalšímu zásadnímu motivu vyplývajícímu z nejčastěji reflektovaného tématu, jímž je místo jedince v totalitním světě a jeho identita ve vztahu ke světu/státu. Toto je (na rozdíl od případů utopií, jejichž autoři nacházeli v komunistickém světě nikoli negativně totalitní, ale zcela pozitivní budoucnost) nějakým způsobem přítomné prakticky v každém dystopickém textu. K analýze zmíněného tentokrát nepřistupujeme metodou detailních motivických rozborů jednotlivých textů, ale metodou sondy, přičemž hledáme konkrétní motiv ve větším množství próz, zejména v českých, avšak s přihlédnutím i k západním dystopiím a k dystopiím vzniklým v dalších zemích bývalého východního bloku, především v ruských, respektive sovětských. Kapitulu uzavíráme naznačením obratu v dystopickém myšlení, kdy se západní literatura (prostřednictvím žánrové varianty literární fantastiky jménem kyberpunk) svým způsobem vrací ke kritice systému, jenž kritizovali už autoři utopií: Autoři kyberpunku (na rozdíl od ostatních autorů dystopií) nereflktují kritickým způsobem komunistickou diktaturu, ale svět kapitalismu a jeho krajní hypotetické formy, jež shledávají svého druhu dystopickými.

hypotetickou přítomnost a stává se spisovateli velmi oblíbeným žánrem zejména v osmdesátých letech, tedy v období, kdy utopie naopak prakticky mizí.

¹² KREJČÍK, Přemysl. *Zatmění po utopickém večírku: sonda do české dystopické prózy 80. let 20. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2019, s. 213. ISBN 978-80-7560-237-4.

¹³ KREJČÍK, Přemysl. Genderové stereotypy v české dystopické próze druhé poloviny 20. století. In: RÁGYANSZKI, György (ed.). *Fiatal Szlavisták Budapesti Nemzetközi Konferenciája VIII. ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézet*. Budapešť: Dr. Kiss Szemán Róbert, 2020, s. 51–54. ISBN 978-963-489-193-2.

¹⁴ KREJČÍK, Přemysl. *Zatmění po utopickém večírku: sonda do české dystopické prózy 80. let 20. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2019, s. 218–230. ISBN 978-80-7560-237-4.

Dieselpunk

Pakliže autoři vesmírných utopií upírají pohled směrem do budoucnosti a autoři mladšího dystopického žánru reflektují soudobou současnost,¹⁵ není překvapivé, že nejmladší žánr, kterým uzavřeme naše bádání, reflektuje minulost.¹⁶ Dieselpunk je žánr vzniklý až na počátku tohoto tisíciletí, avšak pozornost autoři dieselpunkových děl upírají především k období první světové války, meziválečné éry a druhé světové války. Dieselpunk můžeme považovat za prozatím poslední vývojovou etapu žánrů literární fantastiky, které se nějakým způsobem zabývají reflexí totalitních režimů, ačkoli autoři dieselpunkových děl tak činí velice specificky a oproti utopiím i dystopiím texty vyzdvihují zábavnou složku literárního díla. Prostor pro kritiku totalitarismu nebo utopistickou budoucnost je zde velmi omezen nebo – lépe řečeno – není natolik využíván.

Jelikož žánr se nedostalo ani v zahraniční literatuře hlubší reflexe, považujeme za nezbytné poměrně obsáhlejší část kapitoly věnovat historii a definování tohoto žánru, neboť už při samotném pokusu definovat dieselpunk narážíme na řadu problémů spojených s mnohostí a různorodostí definic, většinou vytvořených – zpravidla anglicky píšícími – autory a fanoušky dieselpunku.

Tuto kapitolu, v níž pracujeme se žánrem, k němuž existuje poměrně slabá základna sekundární literatury a dalších sekundárních zdrojů, zakládáme opět na vlastních analýzách literárních děl, doplňujeme ji však o reflexi autorů dieselpunkových děl (autorů a autorek z USA, Irska, Polska a z České republiky¹⁷), kterým jsme pro tento účel položili několik otázek, neboť jejich osobní náhled na žánr – zpravidla doposud nikde nezaznamenaný – považujeme za velmi cenný doplněk umožňující lépe pochopit podstatu dieselpunku.

¹⁵ S výjimkou autorů kyberpunkových děl odehrávajících se zpravidla v blízké budoucnosti (vzdálené od doby vzniku děl obvykle maximálně sto let, často však ještě méně).

¹⁶ Byť s historickou realitou nakládá velmi volně.

¹⁷ O osobní rozhovor s Josefem Pecinovským doplňujeme také kapitolu pojednávající o dystopiích. V kapitole o utopiích se bohužel o osobní rozhovory opírat nemůžeme, neboť autoři analyzovaných textů již nežijí, stejně jako většina autorů reflektovaných dystopií.

Historická a teoretická východiska

Vzpomínky na dvě velké totality dvacátého století a jejich interpretace prostřednictvím literární fantastiky

Hovoříme-li o reflexi totality ve fantastice, potažmo v science fiction, musíme pozornost zaměřit právě na dvě „velké totality“ dvacátého století. Ne toliko proto, že období nacistické a období komunistické totality jsou snad v tuzemské (či jiné evropské) science fiction reflektovány více než jiná historická období, ale zejména z toho důvodu, že naším cílem je reflexe kolektivní zkušenosti a toho, jak se kolektivní identita a kolektivní paměť projevují v textech jednotlivců, kteří se skrz fantastickou literaturu ke zmíněným obdobím vyjadřují.

Zcela logickou námitkou proti takovému počínání může být, že v našem výběru se ocitli jak autoři s vlastní zkušeností s totalitou (zejména jde-li o autory, kteří zažili komunistickou nadvládu), tak autoři, kteří totalitu nezažili a píšou o ní výhradně z východiska zprostředkované zkušenosti¹⁸ (zejména autoři dieselpunkové literatury). Kolektivní historické vědomí, které navazuje na literární tradici, nahrazuje vlastní paměť, a je tedy logicky pamětí „fiktivní“. Soudíme ovšem, že mezi jedněmi a druhými¹⁹ není z určitého hlediska příliš velký rozdíl – připomeňme mnoho prací věnujících se kolektivní paměti (či paměti vůbec) a její nespolehlivosti. Kromě „otce paměťových studií“ Maurice Halbwachse upozorněme alespoň na dvě další práce, z nichž se každá věnuje jedné z totalit dvacátého století.

Otázce proměn rodinné paměti ve snaze odmítnout vinu a přijmout odpovědnost, byť člena rodiny, za činy páchané během druhé světové války se věnoval Harald Welzer. V knize příznačně nazvané *Můj děda nebyl nácek* píše např.:

¹⁸ Ke kolektivní paměti a její transformaci a zejména k otázkám spolehlivosti úhlu pohledu toho, kdo vzpomíná, nejvíce in: HALBWACHS, Maurice. *Kolektivní paměť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009, zejména s. 93-135. ISBN 978-80-7419-016-2; popř. také: MASLOWSKI, Nicolas a Jiří ŠUBRT (eds.). *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, 2014. ISBN 978-80-246-2689-5; KREISSLOVÁ, Sandra. *Konstrukce etnické identity a kolektivní paměti v biografických vyprávěních českých Němců*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2014. ISBN 978-80-7308-486-8.

¹⁹ Tedy mezi autory s empirickou a mezi těmi se zprostředkovanou zkušeností.

„Když se rodinní příslušníci, s nimiž se vypravěči tím či oním způsobem identifikují, označují jako ‚nacisté‘, neděje se to bez souběžného ospravedlnění. Při tom se využívají kolektivní výkladové vzorce – věty, které konstituují vztahové rámce komunikativní paměti: člověk byl donucen vstoupit do NSDAP; na základě ekonomické situace se nedalo jednat jinak nebo to dělala, protože to dělali všichni.“²⁰

Welzer ve své knize dokazuje mnohé, na základě čehož by bylo možné paměť jako zdroj zpochybnit, a přestože cílem jeho výzkumu je paměť rodinná, aplikovat tyto vzorce na paměť jednotlivce se více než nabízí, a to i přes skutečnost, že někteří zpovídaní pamětníci (členové říšské německé armády) svou minulost neskrývají (na rozdíl od jejich potomků), další se brání a obhajují, hledají důvody, jak sami sebe vidět v jiném světle, než jak na ně hledí současný diskurz.

Otázce paměti a komunismu se zase věnovala kupříkladu Françoise Mayer v knize *Češi a jejich komunismus*,²¹ v níž se mimo jiné zaměřila na paměť a identitu národní, přičemž otázky vyrovnávání Čechů s historickým obdobím komunistické totality nahlíží v kontextu Francouzů a jejich vyrovnávání se s kolaborantskou vichystickou vládou během druhé světové války. O kolektivní národní paměti píše mimo jiné:

„Všechny bývalé komunistické země k ‚uspořádání a zhomonizování‘ vzpomínky uplatňují institucionální prostředky; tyto snahy jsou patrné v zákonech nebo v přepisování učebnic

²⁰ WELZER, Harald. *Můj děda nebyl nácek: nacismus a holokaust v historické paměti*. Praha: Argo, 2010, s. 123. ISBN 978-80-257-0228-4.

²¹ Uvědomujeme si, že české vydání doprovázela řada kritických reflexí, které autorce vyčítaly například přílišné zaměření na význam disentu (KOPEČEK, Michal. FRANÇOISE MAYER, Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita, s. 147-149, In: *Dějiny – teorie – kritika*. Roč. 7, č. 1. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Fakulta humanitních studií UK, 2010, s. 146-153. ISSN 1214-7249.) či chápání výkladu dějin jako čistě odborné disciplíny bez ohledu na výklad dějin ve veřejném diskurzu (TICHÝ, Martin. MAYER, Françoise: Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita, s. 223. In: *Securitas imperii*. 2010, s. 221-225, č. 16. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, ISSN 1804-1612.). Tyto výtky na adresu citované knihy bereme na vědomí, avšak pracujeme s tezemi autorky, které nepovažujeme za problematické, ale spíše za obecně platné a přenosné i na jiné historické období či dobový diskurz, než jaké Mayer zkoumala, respektive na každý totalitní režim a na možný vývoj státu po pádu totalitního režimu.

*dějepis. Kromě toho pádem komunistického režimu nastala svoboda vyjadřování paměti různých skupin, které chtějí přijít se svou vlastní pravdou o minulosti.*²²

Z obou uvedených citací je patrné, že ani na paměť kolektivní či jinak řečeno „paměť z odstupu“ (ať už jde o rodinná vyprávění, nebo o „pravdu“, jak ji prezentují média či dobově oficiální doktrína) se nedá spoléhat. Tím méně pak můžeme považovat za věrohodný zdroj vlastní vzpomínky pamětníků, které jsou přetvářeny nejen osobním pohledem na vlastní zážitky – případně snahou vidět svůj život a jeho události v jiném, lepším světle – ale i zážitky získanými (média, vyprávění, oficiální dějiny).²³ Paměť tedy nemůžeme považovat za „historickou pravdu“ a za nejvěrohodnější ze zdrojů, ba ani za zdroj věrohodnější, než jakými mohou disponovat autoři věnující se historickým obdobím, která osobně nezažili. Co víc, dokonce můžeme tvrdit, že naopak ti, kteří píší fikci nezainteresovaným²⁴ pohledem, mohou být považováni za vypravěče věrohodnější než pamětníci. Zdůrazňujeme však, že se v našem výzkumu zabýváme fikcí, a ať se snaží beletrie přiblížit realitu v jakékoli míře, jako k fikci k ní musíme přistupovat a její výpovědní a historickou hodnotu chápat s ohledem na uměleckou licenci, nikoli jako historický či „pravdivý“ dokument.

Utopie, dystopie a dieselpunk jako odraz kolektivní (sociální) paměti

Shrneme-li otázku paměti, můžeme pracovat s těmito východisky: Pokud bychom se věnovali výhradně autorům reflektujícím vlastní empirické zkušenosti (či alespoň dobu, kterou prožili), narazili bychom hned na několik problémů. Prvním je pochopitelně výše zmíněná nespolehlivost vlastní paměti. Druhým pak prostý fakt, že

²² MAYER, Françoise. *Češi a jejich komunismus: paměť a politická identita*. Praha: Argo, 2009, s. 37. ISBN 78-80-257-0151-5.

²³ K tomu více např. WELZER, Harald. *Můj děda nebyl nácek: nacismus a holokaust v historické paměti*. Praha: Argo, 2010, s. 84–87. ISBN 978-80-257-0228-4.

²⁴ Ve smyslu zkušenosti osobního prožitku, přičemž si uvědomujeme, že i zkušenost pamětníků je z principu ovlivněna vnějšími faktory, jakými je nejen selekce vlastní paměti, diskurz, ale i vlivy kulturní nebo ovlivnění rodinnou pamětí.

fantastická literatura je především zcela přiznanou fikcí, tedy vytvářením fikčních fantastických a fantaskních světů,²⁵ v nichž mají aluze k realitě své místo často ve velmi zastřené podobě. A zcela pochopitelně literatura psaná v období totality se více zakládá na jinotajích, více skrývá svá protitotalitní poselství než literatura psaná s odstupem a často i těmi, pro něž je tematizované období historií, a to navíc nezatíženou vlastními vzpomínkami, ale naopak historií, k níž je možné přistupovat z více úhlů, relativizovat ji, polemizovat s ní, ohýbat ji a pracovat s jejími alternativami v podobě žánrové varianty nejčastěji nazývané alternativní dějiny či alternativní historie.

Pokud bychom chtěli jít do důsledků, alternativní historií je svého druhu veškerá science fiction zabývající se politickými totalitami dvacátého století – včetně těch alegorických, u nichž pochopení, že jde o historické aluze, spočívá právě v pochopení kontextu (tedy i přesto, že samotný literární text může popisovat fantaskní budoucnost nebo se odehrávat v jakémsi blíže neurčeném bezčasí, svou alegoričností se ve skutečnosti zabývá buď alternativní minulostí, nebo alternativní soudobou realitou, kterou skrývá v hávu fantaskního).

Z těchto důvodů jsme se rozhodli neorientovat svou pozornost na otázku, zda píšící autoři, kteří nějakou formu popisované totality zažili, či zda se setkáváme s díly z per těch, kteří popisují jimi neprožité historické období. Ostatně, i kdybychom se o to pokoušeli, narazíme právě na fantastickou povahu děl (tedy na skutečnost, že se jedná o díla literární fantastiky, která nelze považovat za takovou beletrii, jež se snaží primárně zachytit a zprostředkovat realitu, jako se o to často pokouší společenská nebo historická próza či literatura faktu) a museli bychom se uchýlit k jejich interpretacím a rozborům na základě jednotlivých historických událostí a na základě demaskování často dobře skrytých aluzí, čímž bychom se mohli snadno dopouštět dezinterpretací. Smyslem zahrnutí obou totalit (jak nacistické, tak komunistické) je ukázka různorodosti a zároveň

²⁵ K fiktivnosti všech fikčních světů v literatuře (nejen fantastické) píše např. Tereza Dědinová: „*Teorie fikčních světů do jisté míry zpochybňuje důležitost rozdílu mezi přirozeným a fantastickým fikčním světem. Jedno měřítko platné pro všechny druhy fikčních světů ovšem nezabraňuje naznačit hranice mezi fikčními světy realistické a fantastické literatury spočívající ve vztahu k aktuálnímu světu.*“ DĚDINOVÁ, Tereza. *Po divné krajině: charakteristika a vnitřní členění fantastické literatury*. Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2015, s. 99. ISBN 978-80-210-7871-0. Více k tématu tamtéž, s. 99–104.

společných rysů v jejich pojetí. Jelikož jde ale o období reflektované různým způsobem – tedy zejména ve dvou žánrových celcích²⁶ –, budeme je na následujících stránkách reflektovat zvlášť, a to chronologicky řazené ne podle období, k němuž se autoři v textech vyjadřují, nýbrž podle doby, v jaké díla vznikala, a to s přihlédnutím k následujícímu:

Je pravda, že dystopická díla vznikala již dávno před nástupem komunistické diktatury u nás (za první dystopii – ač prokazatelně inspirovanou literaturou utopickou – považujeme román *My* [Мы], napsaný ruským spisovatelem Jevgenijem Ivanovičem Zamjatinem [Евгений Иванович Замятин, 1884–1937], poprvé vydaným roku 1920,²⁷ česky poprvé 1927) a vznikala taktéž v období mezi světovými válkami (poměrně plodné období i v Československu²⁸), zároveň vznikají kontinuálně, s většími či menšími narativními a tematickými obměnami, až do současnosti. Stěžejní období však představuje doba mezi lety 1948 a 1989.

V případě reflexe psaní utopického ovšem budeme postupovat jinak než v případě dystopii. Zde je totiž výchozím předpokladem, že autoři utopii²⁹ vycházejí z idealizované budoucnosti, od které se (v případě vizí barokních autorů) odvíjí marxistická doktrína. Ovšem ve dvacátém století naopak autoři dystopii ve svých textech reflektují tu část dobové kolektivní paměti, která vychází z marxistického předpokladu, že komunismus je završení vývoje společnosti,³⁰ a tedy ovlivnění kolektivní paměti vytvářeli své utopické vize, které

²⁶ Dystopie především pro období komunistické totality a dieselpunk především pro období druhé světové války, ovšem s přesahem v obou směrech časové linie.

²⁷ ZAMJATIN, Jevgenij. *My*. Köln, 1985. ISBN není.

²⁸ KREJČÍK, Přemysl. *Zatmění po utopickém večírku: sonda do české dystopické prózy 80. let 20. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2019, zejm. s. 49–69. ISBN 978-80-7560-237-4.

²⁹ Což platí pro utopisty již od barokních počátků, stejně tak jako pro utopisty na začátku dvacátého století a zároveň s nimi i pro utopisty druhé poloviny dvacátého století.

³⁰ Myšlenka na více místech vyplývající už z *Komunistického manifestu*, poměrně otevřeně vyjádřena např. zde: „Nakonec, když se třídní boj blíží k rozhodnutí, nabývá proces rozkladu v panující třídě, v celé staré společnosti tak prudkého a tak pronikavého rázu, že malá část panující třídy se zřídá své třídy a přimyká se k revoluční třídě, k třídě, které patří budoucnost. Jako tedy dříve část šlechty přecházela k buržoazii, přechází nyní část buržoazie k proletariátu, a to zejména část buržoazních ideologů, kteří se povznegli k teoretickému pochopení celého dějinného vývoje.“ MARX, Karel a Bedřich ENGELS. *Komunistický manifest* [online], s. 19 (nepaginováno). [cit. 2020-03-31]. Dostupné z: https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/455967/mod_resource/content/1/kom-manifest.pdf

zpravidla zasazovali do budoucnosti na komunisticky sjednocené Zemi, přičemž tematizovali dobývání vesmíru (i z toho důvodu pro ně na následujících stránkách užíváme označení „vesmírné utopie“³¹). Kolektivní paměť a kolektivní vědomí tedy v případě utopií fungovaly dvousměrně: Nejdříve utopické vize společnosti, sdílené různými mysliteli, humanisty a spisovateli, ovlivnily vznik marxistické doktríny, z níž se postupem času vyvinula doktrína komunistická (zejména prostřednictvím aktualizací a transformací Marxových a také Engelsových myšlenek nejprve Leninem, následně Stalinem). Ve dvacátém století pak tato doktrína působila na utopie, které vycházely více z komunistické ideologie než z utopií předcházejících století, přestože bez přihlídnutí k tomuto obratu lze na vývoj utopického psaní nahlížet jako na kontinuální. Jinými slovy: Utopie si zachovávaly kolektivně sdílenou sumu idejí a ideálů, z níž nejprve povstala komunistická ideologie, aby následně určovala myšlenkový směr literárního žánru.

Druhé, historicky předchozí období velké totality pak představuje totalita fašistická a nacistická,³² vrcholící druhou světovou válkou. Ač vzniklo mnoho literárních textů věnujících se tomuto období, my zaměřujeme pozornost na dieselpunk, žánr ustanovený až v posledních desetiletích. Jednak proto, že dieselpunkové texty vykazují společné znaky (tedy stejně jako v případě utopií a dystopií se jedná o definovatelnou žánrovou variantu, ač její variabilita je možná ještě větší než v případě dystopií), dále také z toho důvodu, že odborné reflexe dieselpunku³³ jsou velmi sporadické a větší

³¹ V české ani zahraniční literární vědě (a patrně ani ve fandomu) doposud neexistuje označení „vesmírná utopie“ coby samostatná žánrová varianta science fiction. Z našeho výzkumu, analýz literárních děl a nalézání společných prvků usuzujeme, že tento termín můžeme pro naši práci zavést a v tomto kontextu ho považovat za nové označení pro doposud samostatně nevyčleněnou žánrovou variantu science fiction literatury.

³² Přičemž se opíráme o tezi zmiňovanou v zahraniční literatuře, že praxe fašistické, nacistické a komunistické diktatury lze jednoznačně označit za totalitní a období těchto diktatur za totalitu. V některých zdrojích se dokonce setkáme s tvrzením, že první totalitou dvacátého století byl italský fašismus ve dvacátých letech. Srov. SAMPAIO, Sofia. Totalitarianism as Liberal Nightmare: The (Post-)Politics of Nineteen Eighty-Four, s. 134. In: VIEIRA, Fátima (ed.). *Dystopia(n) Matters: On the Page, on Screen, on Stage*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013, s. 130–154. ISBN 978-1-4438-4743-8.

³³ Definovat termín dieselpunk je poměrně komplikované, neboť autorská, čtenářská, ale i vědecká obec se na tomto neshoduje. Vlastní definici žánru vycházející z analýzy dostupných zdrojů se věnujeme v úvodu kapitoly věnované tomuto žánru.

práce věnující se této historii reflektující podobě science fiction chybí i ve světové odborné literatuře, natož pak v tuzemské.

Jiné v totalitě Stejného

Naším výchozím bodem pro uchopení konceptu totality, později přenesené z teoretického do politického prostředí, je práce francouzského filozofa Emmanuela Lévinase, jehož pojetí totality je na její zrealnění v politických systémech dvacátého století přiléhavě aplikovatelné.

Základem Lévinasovy filozofie jsou od sebe vzájemně neoddělitelné pojmy „Stejné a Jiné, a právě s nimi související Totalita, dnes chápáná především ve smyslu politické diktatury. To ovšem s Lévinasovými myšlenkami souvisí, neboť hovoříme-li o pojmu ve smyslu politické diktatury, hovoříme o přeneseném významu právě z filozofie, jak uvádí např. Jan Sokol:

„totalita (z lat. totus, celý, veškerý), ve filos. název pro celkovost, souhrnný celek. Často souhrn všeho jsoucího, viděný jako jeden celek, jehož jsou jednotlivá jsoucna částmi. Odvozené i pro t. ve smyslu politickém, tj. státní zřízení, které se snaží vstřebat a podřídit si všechny oblasti společenského života.“³⁴

Jiné je podle Lévinase vše, co není Stejné, a podstatou Totality je snaha tuto jinakost vymýtit a změnit vše Jiné ve Stejné. Z Jiného se stává Stejné přivlastněním a vlastněním,³⁵ ovšem nelze vlastnit Jiné, aniž bychom ho redukovali na Stejné. Jiné můžeme pouze vnímat a vést s ním *rozmluvu*.

Ona redukce Jiného na Stejné se pak v praxi politických totalit ukazuje jako fatální, často ve smyslu fyzické likvidace, ať už jde o zločiny holokaustu (likvidace na základě etnického původu, jiné

³⁴ SOKOL, Jan. *Malá filosofie člověka: slovník filosofických pojmů*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 372. ISBN 80-7021-713-8.

³⁵ LÉVINAS, Emmanuel. *Totalita a nekonečno: esej o exterioritě*. Praha: OIKOYMENH, 1997, s. 31. ISBN 80-86005-20-8.

sexuální orientace atd.), nebo represe těch, u nichž se projevovala jinakost v totalitě vyrůstající z myšlenek komunismu.³⁶

Lévinas, který se nejprve vymezuje vůči Heideggerově ontologii, kterou chápe jako filozofii moci, označuje ji za nástroj k ovládnutí a k tyranii,³⁷ dokonce sám takřka flagrantně onen přesah od filozofie k politickému zřízení vyjadřuje takto:

„Podle filosofické tradice se konflikty mezi Týmž a Jiným řeší teorií, která jiné redukuje na totéž, nebo konkrétně společenstvím státu, kde se Já pod anonymní (byť srozumitelnou) mocí znovu setkává s válkou v tyranském útlaku, jemuž ho podrobuje totalita.“³⁸

Kdo je podle Lévinase Jiný, respektive co je Jiné? Nechme nejprve promluvit jednoho z těch, kdo Lévinasovu filozofii již interpretovali, filozofa Miroslava Petříčka, který shrnuje rozdíl mezi Jiným a Stejným připodobněním k Odysseovi a Abrahamovi. Obloukem se tím sice dostaneme k rozdílu mezi metafyzikou a ontologií, zaměříme se však na pochopení bytostného propojení, které se v Lévinasově filozofii nachází. Bez pochopení toho, že Lévinas se staví k ontologii kriticky (proto, že jde ve filozofickém slova smyslu o Totalitu), nelze Lévinase chápat, tudíž neustálé uvědomování si ontologické tradice je nutné a neoddelitelné. Petříček píše:

„Protiklad metafyziky, která chce Jiné jako Jiné, a ontologie, která Jiné převádí na Stejně, zbavujíc se jeho Jinakosti, znázorňuje Lévinas protikladem dvou postav, Abrahama a Odyssea. Západní filosofie (jakožto ontologie či nauka o bytí) je podle něj jako Odysseus: neboť ať je Odysseovo bloudění a hledání cesty jakkoli komplikované a namáhavé a jakkoli fantastická

³⁶ Nechme nyní stranou různé fáze komunistické nadvlády, u nichž bychom museli navíc přihlídnout k situacím v různých obdobích a v různých zemích, přičemž by nám vznikla velice pestrá škála represivních způsobů potlačování jinakosti, od fyzické likvidace až po mírnější represivní praktiky. Pro náš účel je základní pouze fakt, že totalitní společnost potlačuje jinakost a je tím nápadně podobná ontologickému chápání, díky čemuž se stává vpravdě logickým Lévinasův odpor k ontologii a jeho potřeba vymezovat se vůči ní.

³⁷ LÉVINAS, Emmanuel. *Totalita a nekonečno: esej o exterioritě*. Praha: OIKOYMENH, 1997, s. 32. ISBN 80-86005-20-8.

³⁸ Tamtéž.